

RAVSKO GLAGOLJSKO ČETVEROKNJIŽJE

Riznica glagoljaške kulture i hrvatske pismenosti otoka Rave, I. *Glagoljske matične knjige Župe Uznesenja Blažene Djevice Marije na Ravi, 1613. – 1830.*; II. *Glagoljska madrikula Bratovštine sv. Roka, 1764. – 1892.*; *Glagoljska kopija iz Libra kvaterna, 1769. – 1849.*; III. *Fatevićev zbornik duhovnog štiva, 1617.*; IV. *Svaštice*. Uredili Blaga BUNČUGA; Josip FARIČIĆ; Pavao KERO. Stalna izložba crkvene umjetnosti – Sveučilište u Zadru, Zadar 2016. (*Monumenta glagolitica Archidioecesis Iadertinae* XIX/1–4), 469 str. (I), 356 str. (II), 336 str. (III), 299 str. (IV).

U Zadru je 2016. godine u izdanju Stalne izložbe crkvene umjetnosti i Sveučilišta u Zadru objavljeno četveroknjižno izdanje *Riznica glagoljaške kulture i hrvatske pismenosti otoka Rave*. Devetnaesti je to naslov u izdavačkome nizu *Monumenta glagolitica Archidioecesis Iadertinae*, u kojem se od 2010. godine objavljuju glagoljski spomenici Zadarske nadbiskupije. Ravsko četveroknjižje uredili su Blaga BUNČUGA, Josip FARIČIĆ i Pavao KERO.

Prva knjiga nosi naslov *Glagoljske matične knjige Župe Uznesenja Blažene Djevice Marije na Ravi, 1613. – 1830*. U njoj se donose faksimili i transliteracije matičnih knjiga umrlih, vjenčanih i krštenih nastalih između 1613. i 1830. godine, faksimil i transliteracija matice krizmanih iz razdoblja 1618.–1635. te faksimil i transliteracija *Ventarija od duš* iz razdoblja 1657.–1809. Na početku knjige nakon predgovora Blage BUNČUGE (str. 5) kao svojevrsni uvodni tekstovi u čitavo četveroknjižje nalaze se prilozi Josipa Faričića, Grozdane Franov-Živković i Pavla Kere.

Prilog Josipa FARIČIĆA nosi naslov *Rava – mali otok s bogatom riznicom glagoljaške baštine* (str. 7–10). U njemu se donose najvažnije informacije o otoku, o dvama dijelovima njegova jedinoga naselja – Rave, tj. o Maloj Ravi i Veloj Ravi, potom o prirodnim i geografskim značajkama otoka te o najvažnijim djelatnostima njegovih stanovnika – ribarstvu, maslinarstvu, vinogradarstvu, povrtlarstvu. Društveno-gospodarski razvoj na Ravi, ističe autor, u dokumentima se može pratiti od 13. stoljeća, a pisana svjedočanstva o tome i o drugim vidovima života na otoku u prošlosti su najčešće ostavljali ravski župnici, pišući pritom hrvatskim jezikom i glagoljicom. Vidljivi su tragovi njihove pisarske djelatnosti glagoljske matične knjige, madrikule, knjige godova, duhovna štiva i dr., zahvaljujući kojima se, zaključuje Faričić, o Ravi doista može govoriti »kao o malom otoku s bogatom riznicom glagoljaške baštine« (str. 9).

Popis »ekspozit« u riznici o kojoj Faričić govori donosi Grozdana FRANOV-ŽIVKOVIĆ u prilogu *Glagoljski rukopisi otoka Rave* (str. 11–22). Nakon uvoda s općim podatcima o karakteru matičnih knjiga, godara, madrikula i kvaterana slijedi popis sačuvanih kodeksa s podatcima o svećenicima koji

su u njih unosili zapise. Na Ravi su sačuvane matice umrlih (1613.–1648.; 1736.–1830.), vjenčanih (1613.–1635.; 1779.–1828.) i krštenih (1613.–1648.; 1772.–1828.), matica krizmanih (1618.–1635.), *Ventarij od duš* (1657.–1809.), *Madrikula Bratovštine sv. Roka* (1764.–1892.) te *Kvateran Bratovštine Blažene Djevice Marije* (1769.–1849.). Na kraju priloga sažeto su analizirana grafijska rješenja koja su svećenici primjenjivali unoseći zapise u ravske glagoljske kodekse. Pritom se, međutim, grafijske činjenice nerijetko miješaju s jezičnima (fonološkima). Tako se, primjerice, neprecizno ističe da Mikula Fatević umjesto priloga *u* upotrebljava slovo *v* u primjerima tipa *v criкви*, *v matrimonii* i sl. ili se pak naglašava da pojedini pisari ne bilježe glas *j* pri čemu se kao primjeri navode oblici tipa *pokoïnoga*, *ovoi*, *divoičic* i sl. Takvim nepreciznostima može se pridodati i tvrdnja o »potkradanju slova *u*« kod pojedinih pisara u primjerima tipa *kuncila*, *sinun*, *kčerun* i sl., u kojima je došlo do prijelaza *o > u* u slogovima zatvorenim nazalom, što je i danas uobičajena pojava u čakavskim otočnim govorima zadarskoga područja.

O zapisivačima, ali i o drugim svećenicima čija se imena nalaze u spomenutim ravskim glagoljskim kodeksima progovara Pavao KERO u prilogu *Župnici i svećenici koji se spominju u glagoljskim kodeksima Župe Uznesenja Blažene Djevice Marije na Ravi* (str. 23–42). Nakon kratkoga uvoda u kojem je pojasnio metodologiju primijenjenu u prikupljanju podataka Kero je abecednim redom popisao 64 svećenika koji se spominju u ravskim glagoljskim kodeksima te donio njihove kratke životopise.

Veći dio knjige, naravno, zauzimaju faksimili i transliteracije (i transkripcije), koje je priredila Grozdana Franov-Živković. U faksimilima se na svakoj stranici knjige nalaze po dvije stranice izvornika. Glagoljični je tekst izvornika transliteriran, s izuzetkom slova slova *šta* (*ĉ*), *đerv* (*ǰ*), *jat* (*ě*) i *jus* (*û*), koja su transkribirana. To znači da je *šta* redovito preneseno kao *ĉ*, *đerv* kao *ǰ*, *jat* kao masno otisnuto *ja* ili *j*, a *ju* kao masno otisnuto *ju* ili *j*. Latinični pak zapisi, koji su pronađeni u svim kodeksima osim u matici krizmanih, dosljedno su transkribirani. U transliteriranim se (i transkribiranim) tekstovima, s izuzetkom većega dijela *Ventarija od duš*, u kojem se nalazi popis »spovidanih« i »kuminikanih«, ne slijedi načelo »redak za redak«, nego su tekstovi, jednako kao i u izvorniku, uglavnom organizirani u kratkim člancima. Velika se početna slova upotrebljavaju na počecima rečenica te u vlastitim imenicama, a slova s brojevnim vrijednostima prenesena su arapskim brojkama. Ne odveć česte skraćene razriješene su u oblim zagrada, dok su pogrešno upotrijebljeni slovni znakovi stavljeni u kose zagrade.

Na kraju prve knjige nalaze se *Kazalo imena* (str. 427–464), *Kazalo mjesta* (str. 465–466) te *Popis manje poznatih riječi i oblika* (str. 467–469), koje je priredila Marija KERO.

Druga knjiga nosi naslov *Glagoljska madrikula Bratovštine sv. Roka 1764. – 1892.*; *Glagoljska kopija iz Libra kvaterna 1769. – 1849.* i koncepcijski je slična prvoj. To znači da nakon predgovora Blage BUNČUGE (str. 5) slijede tri znanstvena priloga koja su sadržajno vezana uz kodekse iz naslova, a potom se u drugom, većem dijelu knjige donose faksimili i transliteracije madrikule i kvaterna.

Grozdana FRANOV-ŽIVKOVIĆ autorica je priloga *Bratovštine crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije na otoku Ravi* (str. 7–27). U njemu se govori o trima bratovštinama koje su u prošlosti djelovale pri crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije na Ravi. Glavna je bratovština ili *vela skula* bila Bratovština Uznesenja Blažene Djevice Marije, a uz nju su na Ravi postojale i dvije manje *skule* – Bratovština sv. Sakramenta, o čijem se postojanju zaključuje na temelju jednoga zapisa iz 19. stoljeća u kvaternu Bratovštine Uznesenja Blažene Djevice Marije, i Bratovština sv. Roka, koja je obnovljena u 18. stoljeću, dok o ranijem njezinu djelovanju nema pouzdanih podataka. Od dokumenata vezanih uz djelovanje ravskih bratovština sačuvani su *Kvateran Bratovštine Uznesenja Blažene Djevice Marije* od 1769. do 1849. te *Madrikula Bratovštine sv. Roka* od 1764. do 1892. godine. Bratovštine su, ističe autorica, »imale značajnu ulogu u životu ravske zajednice« (str. 26). Prihode su stjecale vlastitom proizvodnjom, prodajom ili posuđivanjem vina i ulja (uz kamate) te prošnjom, dok su im troškovi uglavnom bili vezani uz održavanje crkve i njezina inventara.

Najvažnije jezične značajke ravske madrikule i kvaterna prikazao je Ivica VIGATO u prilogu *Jezične osobitosti ravskih glagoljskih rukopisa Madrikule sv. Roka i Kvaterana iz 17. i 18. stoljeća* (str. 29–39). Jezična analiza obuhvatila je osnovne fonološke, morfološke, sintaktičke i leksičke osobitosti dvaju kodeksa. Izvori poput madrikula i kvaterna vrijedni su među ostalim i zbog toga što omogućavaju barem približni uvid u dijalektno stanje u prošlosti na području na kojem su nastali. Vrijedi stoga zabilježiti da je u obama kodeksima odraz jata u načelu ikavsko-ekavski – što je očekivano s obzirom na to da se Rava nalazi na srednjočakavskome području – s tim da je ipak primjetna prevlast potvrda s ikavskim odrazom (u tom smislu da se oni pojavljuju i ondje gdje bi se po pravilu Jakubinskoga i Meyera očekivao ekavski odraz jata), što je također očekivano s obzirom na blizinu ikavskoga područja (razmjerno nedaleki Pašman već je na ikavskome području). Potvrđene su i neke promjene koje su i danas svojstvene ravskomu govoru i općenito čakavskim govorima zadarskoga područja: prijelaz *d' > j (*mlaju, narejeno*), vokalizacija slaboga poluglasa (*manom*), čuvanje skupina *jt* i *jd* u izvedenicama od glagola *eitei (*dojti, pojti*), nastavak *-i* u akuzativu množine *a*-sklonidbe (*čavli, brodi*), nulti nastavak u genitivu množine imenica itd. Kolebanje pak u zamjenji-

vanju završnoga *m* sa *n* pokazuje da ta promjena u ravskome govoru u 17./18. stoljeću nije bila dovršena ili je bila dovršena tek nedavno pa u pismu nije dosljedno bilježena. S druge strane, primjeri iz madrikule i kvaterna pokazuju da su imenički dativ, lokativ i instrumental množine na Ravi u 17./18. stoljeću bili nesinkretizirani, što danas više uglavnom nije slučaj (izjednačeni su u nastavcima *-amin*, odnosno *-imin* ili *-iman*, a samo se kod najkonzervativnijih u lokativu još mogu ostvariti dočeci *-ah*, odnosno *-ih*). U nastavku upozoravamo i na određene propuste u opisu. Na str. 32 ističe se da su u kodeksima »dominantni primjeri sa suglasničkom skupinom /šć/ (...), ali su isto tako posvjedočene i mnoge riječi koje sadržavaju suglasničku skupinu: (!) /št/«. S obzirom na to da se potonja činjenica određuje kao »štokavski utjecaj«, očito je da se misli na odraze praslavenskih skupina **st'*, odnosno **sk'*. Za prijelaz u *št* navedena su dva primjera. Prvi je oblik *ništa*, koji nije relevantan za zaključivanje o odrazu **st'* s obzirom na to da je *št* u njemu nastalo prijelazom *čət > št*; drugi je pak oblik *godište*, koji jest relevantan za zaključivanje o odrazu **st'*, ali je pogrešno transliteriran (u izvorniku /9. str. kvaterna, 5. redak/ stoji *godišće*, što je u transliteraciji – s obzirom na prethodno opisana njezina načela – trebalo biti preneseno kao *godišće*). Pretpostavka je, dakle, da su skupine **st'* i **sk'* u madrikuli i kvaternu dosljedno dale očekivani odraz *šć*. Na str. 33 oblike *isteši*, *istešo* (sa značenjem 'isti, jednak', odnosno 'isto, jednako') autor povezuje sa starocrkvenoslavenskim komparativom, odnosno sa starim komparativnim sufiksom *-bš-*, a spominje i mogućnost morfološkoga posuđivanja iz kajkavskoga narječja. Takve pretpostavke nisu, međutim, održive iz više razloga. I sam autor primjećuje da se »pridjev *isti* barem u doslovnom značenju protivi (...) komparativu« (str. 33), a osim toga, stari komparativni sufiks *-bš-* u ravskome je govoru ostavio vrlo rijetke tragove, još rjeđe negoli u štokavskim govorima (v. komparativ *lifči* 'ljepši' s prijelazom *pš > fč* – usp. također prijelaz *ps > fc* u primjerima *fci* 'psi', *fcovati* 'psovati'; na mjestu ostalih dvaju komparativa koji u štokavštini dolaze sa sufiksom *-š-* ravski govor ima oblike *laglji* 'lakši' i *meklji* 'mekši'). Razložno je stoga pretpostaviti da oblici *isteši* i *istešo*, koji su potvrđeni i u suvremenom ravskom govoru, ne predstavljaju ostatke starocrkvenoslavenskoga komparativa, nego je riječ o romanskim posuđenicama (usp. mlet. *istesso* 'jednako' u Boerijevu rječniku venecijanskoga). Na istoj je stranici pogrešno navedeno da nastavak *-un* u primjerima *sinun*, *molbun*, *kaštigun*, *braćun* označava instrumental množine. Riječ je, dakako, o instrumentalima jednine, s već spomenutim prijelazom *o > u* ispred nazala koji zatvara slog u nastavačnome morfemu.

Grozdana Franov-Živković autorica je priloga *Svakidašnji život na Ravi i poštivanje običaja ispunjavanja zadužbina (laša, legata) ravskog stanovništva* (str. 41–55). U prikazu se svakodnevnoga života na otoku Franov-Živković

poslužila *Madrikulom Bratovštine sv. Roka* i posebno *Kvaternom Bratovštine Uznesenja Blažene Djevice Marije*, koji sadrži znatan broj oporučnih dokumenata. Manji broj ravnih oporuka nalazi se u fondu Oporuke iz kancelarije zadarskih knezova u Državnome arhivu u Zadru, odnosno u fondu Fanfogna – Garagnin u Državnome arhivu u Splitu. Iz oporučnih je dokumenata razvidno da se nepokretna imovina na Ravi uglavnom ostavljala prvorodnomu sinu, a rjeđe se dijelila jednako muškim i ženskim potomcima. Žene su prigodom udaje dobivale miraz, dok su muški članovi u slučaju odjeljivanja od obitelji – zasnivanja vlastitoga doma ili odlaska u ženinu obitelj (*u vlastvo*) – uglavnom dobivali samo pokretnu imovinu, a sasvim rijetko zemlju. U oporukama su nasljednici redovno obvezivani na duhovnu skrb o oporučitelju nakon njegove smrti, tj. na izvršavanje zadužbina (*laša*). Zadužbine su se mogle izvršavati na različite načine, a najčešće molitvom za pokojnika ili služenjem mise za njegovu dušu u određene dane u godini, primjerice za imendan, godišnjicu smrti i sl. Opisane činjenice iz svakodnevnoga života u prilogu su bogato oprimjerene izvadcima iz različitih dopisa i oporučnih tekstova.

U drugom, većem dijelu knjige najprije se donose faksimil i transliteracija (i transkripcija) *Madrikule bratovštine sv. Roka* (str. 57–88), a potom i faksimil i transliteracija (i transkripcija) glagoljskoga prijepisa iz *Libra kvaterna* (str. 89–340). U faksimilu madrikule, kao i kod matičnih knjiga, uglavnom se redovito na jednoj stranici knjige donose po dvije stranice izvornika. U faksimilu kvaterna pak svaka stranica knjige odgovara jednoj stranici izvornika. Kao i u prvoj knjizi, za transliteraciju odnosno transkripciju madrikule i kvaterna zaslužna je Grozdana Franov-Živković. Glagoljični je tekst transliteriran po istim načelima kao i tekstovi matičnih knjiga, dok su latinični zapisi transkribirani. Zapisi na talijanskome jeziku u kvaternu doneseni su u prijevodu na hrvatski standardni jezik. U transliteraciji (i transkripciji), jednako kao i u prvoj knjizi, ne slijedi se načelo »redak za redak«.

I na kraju druge knjige nalaze se *Kazalo imena* (str. 341–350), *Kazalo mjesta* (str. 351–352) te *Popis manje poznatih riječi i oblika* (str. 353–356), koje je izradila Marija KERO.

Treća knjiga nosi naslov *Fatevićev zbornik duhovnog štiva, 1617.* te se u njoj donose faksimil i transliteracija neliturgijskoga zborničkog kodeksa s tekstovima koje je, kako u predgovoru ističe Blaga BUNČUGA, »za svoga svećeničkog službovanja u Ravi (1613. – 1628.) iz više starijih predložaka marno prepisivao pop glagoljaš Mikula Fatević« (str. 5). Prvi je to kodeks takvoga tipa objavljen u nizu *Monumenta*. (U međuvremenu se kao dvadeseti naslov u tom nizu pojavio *Glagoljski zbornik, XV. st.*, iza kojega se kriju faksimil i transliteracija *Zbornika u Berčićevoj zbirci br. 5*, objavljeni u dvije knjige.) Kratki uvodni prilog o zborniku, jednostavna naslova *Fatevićev zbor-*

nik duhovnoga štiva (str. 7–12), napisala je Grozdana FRANOV-ŽIVKOVIĆ, koja je i transliterirala zborničke tekstove. Kodeks ima 80 listova veličine 20,7 cm × 15,4 cm, no po sačuvanoj originalnoj glagoljskoj folijaciji vidi se da je izgubljeno najmanje 13 listova. Posljednji list na kojemu se razaznaje stara glagoljska folijacija označen je brojkom 87 te odgovara 74. listu po novoj folijaciji. Nemali je broj listova u kodeksu oštećen, a osobito se to odnosi na nekoliko posljednjih. Zbornik se danas čuva u Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, a po kratkim naknadnim zapisima dvojice pakoških svećenika – don Mikule Pilicarića Juričića (iz 1636.) i don Tome Bungura (iz 1685.) – Franov-Živković zaključuje da je nakon Fatevićeve smrti zbornik neko vrijeme bio u Pakoštanima.

U sadržajnome smislu *Fatevićev zbornik* čine većinom propovjedni tekstovi, a tu su još i mirakul o čovjeku koji je prodao ženu vragu, apokrif *Život Adama i Eve*, *Apokrif o Veronikinu rupcu i smrti Isusovih sudaca*, *Pitanja i odgovori*, nedovršena pjesma o Marijinu porodu te prijepis *Zrcala duhovnoga*, djela fra Angela Milanesea (u originalu *Speculum spirituale*) koje je, kako se saznaje iz Fatevićeva zapisa na f. 44r, s talijanskoga ili latinskoga jezika (*u štampi latinskoj*) preveo Ivan Žorulić Pažanin. Iz istoga se zapisa zaključuje da je zbornik nastao 1617. godine jer Fatević navodi da je Žorulićev prijevod prepisao *na 15 dan miseca febrara 1617*. Ostali su zbornički tekstovi – kako je istaknuo Vjekoslav Štefanić u članku o *Fatevićevu zborniku* u pregledu glagoljskih spomenika HAZU-a, a kasnije su to potvrdila i istraživanja Andree Radošević (*Korizmene propovijedi u Fatevićevu zborniku – prilog rekonstrukciji glagoljskoga Korizmenjaka*, *Slovo* 62 (2012.), str. 101–210) – nastali prepisivanjem iz starijih srednjovjekovnih predložaka, što se ogleda i u činjenici da su oni jezično arhaičniji od prijepisa *Zrcala duhovnoga*.

Fatevićev zbornik do sada nije privlačio osobitu pozornost istraživača. Izolirane jezične i druge činjenice, doduše, sporadično su se pojavljivale u priložima širega, sintetskog obuhvata, no u cjelini gledano, istraživanjā usmjerenih ponajprije na odabrane vidove *Fatevićeva zbornika* bilo je vrlo malo. Ostave li se po strani Milčetićevi (*Hrvatska glagoljska bibliografija*, 1911.), Strohalovi (*Hrvatska glagoljska knjiga*, 1915.) i Štefanićevi (*Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, II. dio, 1970.) prilozi, koji sadrže informacije općega karaktera o zborniku, o njemu su detaljnije pisale tek Lucija Turkalj u prilogu *Život Adama i Eve u Žgombićevu i Fatevićevu zborniku* (*Slovo* 56–57 (2006–2007.), str. 579–593) i Andrea Radošević (u već spomenutome prilogu). U svjetlu te činjenice objavljivanje faksimilnoga i transliteriranoga izdanja zbornika pokazuje se još vrjednijim jer će istraživačima olakšati pristup rukopisu, a samim time i otvoriti put za detaljnija istraživanja njegovih različitih osobitosti.

Faksimil je donesen po načelu »stranica za stranicu«. Kod transliteracije je pak novost u odnosu na prve dvije knjige četveroknjžja to što je primijenjeno načelo »red za red«, dok su ostala transliteracijska načela ostala ista kao i u prvim dvjema knjigama. U transliteraciji su se autorici potkrale određene pogreške, a na nekoliko odabranih upozoravamo u nastavku. Najčešće se propusti u transliteraciji odnose na pogrešno rastavljanje, odnosno sastavljanje riječi. Tako se, primjerice, čestica i veznik *eda* u transliteraciji redovito donosi kao razdvojeno *e da* (f. 11v, f. 12r, f. 29r, f. 31r itd.), dok su s druge strane pojedini zamjenički oblici nerijetko pogrešno prilijepljeni uz riječ koja im prethodi (*vrziju* f. 4r, *ps(o)vatiju* f. 6v, *slovesasija* f. 10v, *jatme* f. 10v, *sazijutga* f. 11r, *ne potainee* f. 11v, *pogrebošeju* f. 14r, *pozdravlašeju* f. 19v itd.). Pogreškama toga tipa priključuju se i primjeri kao *vo naše* (f. 3r) umjesto *vonaše*; *on diga u zri* (f. 14v) umjesto *ondi ga uzri*; *dil ova nie* (f. 70r) umjesto *dilovanie*; *pristulpi* (f. 73r) umjesto *pri stulpi* itd. Ima i primjera pogrešno transliteriranih slova. Primjerice, u *Fatevićevu je zborniku* odraz jata redovito ikavski u korijenu *č̣lověk-, a tako je i u pogrešno transliteriranim primjerima *človečaskie* (f. 7v), *človečaski* (f. 28v), *človeče* (f. 77r); s druge strane, u korijenu *zvězd- jat je uglavnom ekavski (premda ne uvijek), pa tako i u pogrešno transliteriranom primjeru *zvizdu* na f. 79r. Izdvajamo još nekoliko sličnih pogrešaka: *črevi* (f. 1v) (umjesto *črevi*), *cesarstvi* (f. 1v) (umjesto *cesarastvi*), *Troistva* (f. 1v) (umjesto *Troistvi*), *ča* (f. 4r) (umjesto *ča*), *linošću* (f. 28v) (umjesto *linošću*), *kršćanski* (f. 33v) (umjesto *kršćanski*), *kršćane* (f. 44v) (umjesto *kršćane*), *bolešću* (f. 61v) (umjesto *bolesću*) itd. Na kraju upućujemo i na pogrešno transliterirani oblik *odbia* (f. 4v) (*tada se biše odbia odilil*) u kojem je titla transliterirana kao *i*; trebalo je, dakle, stajati *od B(og)a* (*tada se biše od B(og)a odilil*).

Četvrta knjiga nosi naslov *Svaštice* i, sukladno naslovu, sadrži četiri znanstvene rasprave raznolika karaktera koje, kako u predgovoru (str. 5) ističe Blaga BUNČUGA, »upotpunjuju sliku društvenog i vjerskog života stanovnika Rave« (str. 5). Prva je, i ujedno najopsežnija, rasprava Vedrana ŽUŽAKA *Govor otoka Rave* (str. 7–127). Riječ je o vrlo iscrpnu opisu ravskoga govora čija je vrijednost tim veća kada se zna da je prije njega o tom govoru postojao tek jedan dijalektološki relevantan prilog – onaj Ante Jurića *Suvremena ravska toponimija (izvješće s ponovljenog terenskog istraživanja)*, objavljen u monografiji *Otok Rava* (ur. Josip Faričić) 2008. godine – a i taj je, kako naslov pokazuje, više usmjeren onomastički nego dijalektološki te je od dijalektoloških informacija obuhvatio samo opis najvažnijih fonoloških osobitosti. Žužakov je opis u tom smislu mnogo obuhvatniji, pa on, uz fonološke, u zasebnim poglavljima opisuje i morfološke, sintaktičke, tvorbene i leksičke osobitosti govora, govori i o stilističkim, pragmalingvističkim i sociolingvističkim zna-

čajkama, a nakon bogatoga popisa upotrijebljene literature donosi i oglede ravskoga govora te *Glosar karakterističnih i manje poznatih riječi*. Premda je vrijednost Žužakova opisa nesporna, ipak upućujemo na neke propuste ili barem na činjenice koje zahtijevaju dodatno istraživanje. U oprimjerenjima Žužak na mjestu dugih vokala *a*, *e* i *o* redovito bilježi diftonge, a i u eksplisicnom opisu realizacije dugih vokala srednjega niza ističe da su »tipične (...) realizacije ovih fonema diftonzi dok su zatvoreni vokali, ako se realiziraju, njihovi slobodni alofoni« (str. 21). U tome se Žužak slaže s interpretacijom koju je u prethodno spomenutom radu ponudio Ante Jurić. Kasniji su opisi ravskoga govora (Šatalić, Katarina. 2016. *Alijeteti i alteriteti u govoru Vele i Male Rave*. Završni rad. Rijeka: Filozofski fakultet; Galić, Josip. 2017. Govor otoka Rave, u: Božin, Davor. *Rječnik i govor starih žitelja otoka Rave*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske u Zadru, str. 11–60) ipak suzdržaniji glede diftongacija u ravskome vokalizmu. Različitost opisa može, dakako, biti posljedica intervjuiranja govornika različita stupnja jezične konzervativnosti, no ostaje ipak dojam da, neovisno o tome, diftongiranja u ravskome govoru nisu ni približno tako redovita kako bi mogao sugerirati opis koji ovdje prikazujemo, što osobito vrijedi za vokale *e* i *o*. Takvom zaključku pridonosi i činjenica da je Žužak diftonge, doduše rijetko, bilježio i na fonološki kratkim vokalima, npr., *g^oât'e* (40) (uz *gât'e*, 45), *podl^oânica* (73), *ml^oâd'i* 'mlađi' (39, 40, 85) (uz *mlâd'i*, 108), G jd. *m^uôlâ* (41), 2. jd. prez. *grⁱêš* (redovito u govoru *grêš*), *st^oâblö* (49) (uz *stablö*, 49), na kojima diftonške realizacije nisu vjerojatne (nego – i to samo u slučaju vokala *a* – može doći tek do fonetskoga duljenja, tj. realizacije poludugoga naglasaka kao inačice kratkosilaznoga, ali bez diftongiranja). U svakom slučaju, taj problem zahtijeva dodatno istraživanje. U kondicionalnoj paradigmi glagola *biti* ravski govor nema sačuvane posebne oblike za prvo i drugo lice jednine – kako Žužak (str. 67) ističe bilježeći za prvo lice *biš* i *bin* (uz *bi*), a za drugo *biš* (također uz *bi*) – nego samo za prvo (*bimo*) i drugo lice množine (*bite*), dok je u ostatku paradigme poopćen oblik *bi* iz trećega lica. Od ostalih se dosad objavljenih priloga o ravskome govoru Žužakov razlikuje i po tome što jedini donosi, doduše vrlo sažeti, opis naglasnih paradigmi imenica. Taj opis, međutim, nije sasvim precizan, pa ne prepoznaje sinkronijsku naglasnu paradigmu *d* kod jednosložnih *o*-osnova, nego imenice koje joj pripadaju (npr. *cvⁱêt*, *mr^oâk*, *zîd* [Žužakovo bilježenje, nap. a.] itd.) svrstava u naglasnu paradigmu *c* (inače je u ravskome govoru stanje sljedeće: *cvêt* – G jd. *cvêtâ*, I jd. *cvêtûn*; *zîd* – G jd. *zîdâ*, I jd. *zîdûn*).

Izak ŠPRALJA autor je priloga *Ravsko crkveno pjevanje* (str. 129–150). Nakon kratkoga uvoda u kojem je zapisao osnovne podatke o ravskoj župi i župnoj crkvi Špralja donosi popis dvadesetak glazbenih jedinica snimljenih na Ravi na nedjeljnoj pjevanoj svetoj misi i u prigodi jednoga dodatnog snima-

nja te njihove notne zapise, koji čine glavninu priloga. Dio ravskih crkvenih napjeva, ističe u komentaru Špralja, pripada glagoljaškomu pjevanju, a jedan je dio povezan »s napjevima *gregorijanskog pjevanja*, odnosno s baštinom hrvatskih pučkih popijevaka«, s tim da je »najstarije (...) i najprimjerenije hrvatskom glazbenom izričaju glagoljaško pjevanje, a gregorijansko su uveli dušobrižnici na poticaj liturgijskih knjiga, programa crkvenih učilišta i obnova liturgijske glazbe« (str. 148).

O malobrojnim spomenima otoka Rave u srednjovjekovnim bilježničkim spisima izvijestio je Serđo DOKOZA u prilogu *Otok Rava u zadarskom notarijatu druge polovice 14. i početkom 15. stoljeća* (str. 151–159). Razloge slabe zastupljenosti Rave u pisanim srednjovjekovnim izvorima, ističe autor, treba ponajprije tražiti u nemaloj udaljenosti otoka od gradskoga središta te u malobrojnim obradivim površinama koje bi mogle privući poljodjelce i zemljoposjednike. U radu se nakon uvoda u obliku regesta prikazuju arhivski dokumenti pronađeni u fondu zadarskih bilježnika koji potječu iz druge polovice 14. i početka 15. stoljeća. Dokumenti pokazuju da je u vlasničkoj zemljišnoj strukturi uz domaće stanovništvo prisutan i nezanemariv udio zadarskih plemića, među kojima autor posebno izdvaja jednoga od vodećih plemića u promatranome razdoblju – ser Damjana de Nassisa.

Kristijan JURAN autor je priloga *Zemljišni posjed franjevac trećoredaca sa Školjića na otoku Ravi* (str. 161–172). U prilogu se kronološkim redom iznose činjenice vezane uz franjevački posjed na Ravi, i to od druge polovice 15. stoljeća, kada je plemić Lombardin de Soppe darovao franjevcima trećoredcima sa Školjića svoj ravski posjed, do 1907. godine, kada su ravski kmetovi otkupili franjevačke posjede koje su dotad više stoljeća obrađivali dajući fratrima zauzvrat dio priroda. Među ostalim, govori se o sporu oko međa između franjevac trećoredaca i obitelji Čmelić, najvećega ravskog zemljoposjednika, iz 1549. godine, o ugovoru između franjevac trećoredaca i njihovih kmetova iz 1574., kojim je regulirano da će kmetovi, umjesto četvrtine priroda od loze i maslina i petine priroda od žita i sočiva, koliko su dotada davali, fratrima ubuduće prepuštati četvrtinu priroda od svega i o svom trošku taj prirod dovoziti do luke Marnjice ili do fratarske kuće na Ravi. Autor također upozorava na činjenicu da su od 1557. godine na Ravi, osim franjevac sa Školjića, prisutni kao zemljoposjednici i franjevci trećoredci sv. Ivana iz Zadra, koji su od kćeri Ravljanina Mate Trhnića kupili 44 gonjaja terena pod šumom.

Na kraju *Svaštica* nalaze se i četiri dodatka. Prvi je dodatak glagoljska *Nota od mis koje je govorio pop Ivan Bobić u Ravi iz 1799.* (str. 173–194). *Nota od mis* donosi se u faksimilu i transliteraciji, koju je, kao i ostale u četveroknjižju, priredila Grozdana Franov-Živković. Drugi je dodatak prijepis

knjige godova 18. i 19. stoljeća (str. 195–206). U trećem se dodatku donosi prijepis *Običajnika župe Rava* (str. 207–216) don Tome Šešelje, ravskoga župnika od 1905. do 1911. godine. U četvrtome su pak dodatku donesena ravska rodoslovlja (str. 217–295), koja je izradila Grozdana Franov-Živković.

Zaključno možemo reći da *Riznica glagoljaške kulture i hrvatske pismenosti otoka Rave* predstavlja iznimno vrijedno izdanje na kojemu treba čestitati svima koji su sudjelovali u njegovu priređivanju. Određeni propusti koji su se u njemu pojavili obilato su zasjenjeni brojnim pozitivnim stranama i bogatim istraživačkim mogućnostima koje objavljivanje ovakva izdanja otvara. Krug je potencijalnih krajnjih korisnika četveroknjižja razmjerno širok. Osim samih Ravljana, koji će u objavljenim glagoljskim kodeksima moći pročitati tko je i kako živio na njihovu otoku u 17., 18. i početkom 19. stoljeća, *Riznica* bi mogla privući i pozornost znanstvenikā različitih usmjerenja, a u prvome redu onih čiji je istraživački interes usmjeren na filološke, društvene i povijesne, odnosno povijesnodemografske teme. Vrijedi na kraju istaknuti da objavljivanje *Fatevićeva zbornika duhovnoga štiva*, dakle neliturgijskoga zborničkog kodeksa, predstavlja dobrodošlu novost u plodnome izdavačkome nizu *Monumenta glagolitica Archidioecesis Iadertinae*, koji će nas, vjerujemo, još dugo uveseljavati objavljivanjem teško dostupnih glagoljskih bisera.

JOSIP GALIĆ